

François Vanduffel, *Industrialisatie en verandering: Lommei tussen 1890 en 1914* (Maaslandse monografieën XXXVII; Assen: Van Gorcum, 1983, xxviii+197 blz., ing., geb., f39,50, f50,—, ISBN 90 232 2000 5, 90 232 1996 6).

Dit boek is een modelstudie. De titel geeft precies de probleemstelling aan die kort, helder en boeiend wordt uitgewerkt. Een voortreffelijk staaltje van wat in de Angelsaksische geschiedschrijving 'local history' heet. De evolutie van Lommei, gelegen in het noorden van de Limburgse Kempen (België), van een agrarische naar een industriële samenleving is integraal behandeld. Reikwijdte en relevantie van deze studie zijn vergelijkbaar met onder andere het Noordnederlandse onderzoek over Delft van J.A. de Jonge (*Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVII (1974) 145-247).

In 1890 kenmerkte Lommei zich als een agrarische gemeente. Pas na 1900 kwam de beroepsbevolking in beweging en de landbouw raakte toen in de verdrukking door de industrialisatie. Terwijl in de periode 1890-1904 Lommei aan de periferie industrialiseerde leidde het economisch transformatieproces tijdens de jaren 1904-1914 tot diepgaande veranderingen in de dorpsgemeenschap door vestiging van zink-, non-ferro en chemische nijverheid. De industriële bedrijvigheid concentreerde zich in de ter zake genoemde sectoren in de vorm van het grootbedrijf en vestigde zich juist in Lommei en aanpalende gehuchten door de gunstige infrastructuur, het lage loonniveau en de overvloed aan woeste en zeer goedkope heidegronden. Lommei bleef echter nauw verbonden met de landbouw. Nog in 1910 - er is dan sprake van een industriële expansie - was 47,7% van de actieve bevolking werkzaam in land- en tuinbouw. De arbeidersbevolking nam evenwel na de eeuwwisseling sterk toe: van 3,6% van de totale beroepsbevolking in 1900 tot 19% in 1910. In 1913 waren in de fabrieken van Lommei en Overpelt 1.700 a 1.800 arbeiders aan het werk. De ongeschoolde arbeiders werden gerecruteerd uit de plaatselijke bevolking, technisch personeel en management was afkomstig uit Duitsland. De boeren ondervonden meer en meer moeilijkheden om personeel te werven, omdat de landarbeiders in de fabrieken meer konden verdienen. Overschakeling op veeteelt en inkrimping van het areaal waren hiervan de gevolgen.

Industrialisatie en verandering bestaat uit twee delen. Het eerste deel behandelt de periode 1890-1904 (1-101). De aandacht valt hier op Lommei als agrarische gemeenschap in verandering. Deel II (103-177) analyseert de industriële expansie van de gemeente. In beide delen schenkt de auteur veel aandacht aan de demografische ontwikkeling waarbij hij de interdependentie aangeeft met de sociale en economische situatie.

Wat opvalt in deze studie is de voortdurende wisselwerking en samenhang tussen geografische, demografische, economische, sociale, culturele en politieke factoren. Aangaande de economische ontwikkeling beschouwt Vanduffel naast de algemene tendens de lokale primaire, secundaire en tertiaire sectoren benevens de evolutie binnen de beroepsstructuur. De navrante levensomstandigheden van de plaatselijke bevolking zijn door de schrijver boeiend beschreven. Hij betreft hierbij de fysionomie van het dorp, de materiële en sociale infrastructuur, de huisvesting, de socio-culturele condities, onderwijs en opleiding, beroepsverenigingen, het politiek klimaat en het beleid van het gemeentebestuur ten opzichte van de economische en sociale veranderingen.

In de jaren 1890-1904 stond het gemeentebestuur van Lommei zeer sceptisch en zelfs afwijzend tegenover de industrialisatie van hun dorp. Het zag de komst van zink- en chemische nijverheid als een bedreiging voor de gezondheid en moraal. Het merendeel van de raad bestond toen ook uit landbouwers die niets moesten hebben van een ontginningspolitiek der woeste gronden; de heide werd onmisbaar geacht als gemene grond voor de bewei-

ding van de vele schapen. Het negatieve standpunt van het gemeentebestuur betreffende de industrialisatie kwam treffend tot uiting in de gemeenteverslagen van 1892 en 1895. De nabijheid der fabrieken in Overpelt en Neerpelt werd als ongunstig beoordeeld, immers 'de jongelingen worden er door van den landbouw afgetrokken, hun gewonnen geld verbrasseld in slemperijen en hunne gezondheid gekrenkt' (181). Deze opvatting van het gemeentebestuur wijzigde zich nadien sterk. Tussen 1895 en 1910 nam de ontginning van de heidevlakten intensief toe ten gunste van industriële bestemmingen. De industrialisatie en urbanisatie van Lommei kwamen vrijwel in iedere gemeenteraadsvergadering ter sprake. Burgemeester F. van Ham moet in deze tijd gezien worden als de bestuurlijke motor achter het economisch transformatieproces.

De vestiging van de zinknijverheid in Lommei en omgeving leidde tot een acceleratie van het industrialisatieproces. Naast zink werd ook de produktie van zwavelzuur ter hand genomen, een van de belangrijkste nevenprodukten van de zinkbereiding. Zwavelzuur wordt gebruikt voor de vervaardiging van salpeterzuur, grondstof voor nitroglycerine en dynamietproduktie. Bovendien is zwavelzuur het basisprodukt voor de fabricage van natriumsulfiet dat als grondstof dient voor de glasproduktie. Zwavelzuur wordt tevens gebruikt bij het maken van verfstoffen. De aard van deze industriële bedrijvigheid is milieuvervuilend en ondermijnend voor de gezondheid. De mate waarin dit gebeurde en de reacties daarop zijn door Vanduffel indringend beschreven.

Het boek munt uit door volledigheid en berust op omvangrijk bronnenonderzoek. Tabellen en grafieken ondersteunen op indrukwekkende wijze het betoog. Het getal wordt echter voortdurend geplaatst in het perspectief van het geval. Illustraties, figuren en kaarten dragen bij tot het welslagen van dit onderzoek.

F.A.M. Messing

A.P.E. Korver, *Sarekat Islam 1912-1916. Opkomst, bloei en structuur van Indonesië's eerste massabeweging* (Diss. Universiteit van Amsterdam 1982; Amsterdam: Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, 1982, 285 blz., f30,— (te bestellen door overmaking op giro 4262922 ten name van L. Noordegraaf, Historisch Seminarium, Spuistraat 145, 1012 VB Amsterdam)).

Eind 1911 of begin 1912 werd in Soerakarta de Sarekat Islam opgericht. In verbluffend snel tempo kreeg deze vereniging een ongekennde omvang. Na enkele jaren hadden zich naar schatting 700.000 leden gemeld. De doelstellingen waren bevordering van de godsdienst, van het economisch leven en van het gevoel van eigenwaarde van de inheemse bevolking. In tal van opzichten onderscheidde de Sarekat Islam zich van eerdere uitingen van het Indonesisch emancipatiestreven, zoals Boedi Oetomo of de Indische Partij. Door het vooropstellen van de Islam bleef de organisatie nagenoeg exclusief-Indonesisch, zij het met een niet onbelangrijke Arabische inbreng. Een uitgesproken religieus besef, vooral in de reformistische variant, leefde binnen de kringen van kleinere en grotere handelaren van waaruit de oprichter, hadji Samanoedi, afkomstig was. Het wist een blijvend stempel op de vereniging te drukken. Niettemin kwamen de belangrijkste leiders, zoals Tjokroaminoto, voort uit de groep van de westers gevormde lagere priaiji's. Haar massale aanhang had de beweging echter te danken aan de aantrekkingskracht, die zij ook op de kleine man wist uit te oefenen. Baanbrekend werk verrichtte de Sarekat Islam voorts, doordat zij heel Nederlands Indië als arbeidsterrein koos en buiten Java afdelingen had in Sumatra, Cele-